

Kerima Filan

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

## STIHOVANI RJEČNICI U OSMANSKOJ KULTURI

### Sažetak

Stihovani rječnici u osmanskoj književnoj tradiciji jesu rječnici manjeg obima koji obično sadrže nekoliko stotina riječi jednoga jezika protumačenih semantičkim podudarnicama drugog jezika na taj način da su riječi složene po metričkim stopama arapske metrike i po načelima rimovanja u određenoj pjesničkoj formi. Najbrojniji su oni u kojima se daje leksika dva ili sva tri jezika osmanske kulture: arapskog, perzijskog i turskog. Riječi se navode u nizu tako da jedna uz drugu stoje one koje se međusobno tumače po značenju i pri tome se daje samo jedno značenje. Leksički materijal spjevan je u nekoliko cjelina, to jest dužih strofa od kojih je svaka u drukčijem pjesničkom metru, pa i pjesničke forme mogu biti različite. Namijenjeni su za učenje napamet s ciljem usvajanja osnovne leksike drugog jezika te za upoznavanje s metrikom i karakteristikama pjesništva. Originalnost stihovanih rječnika ogleda se u autorovom izboru leksike i pjesničkom umijeću da s riječima iz različitih jezika spjeva stihove. Predstavljali su osnovnu literaturu na nižem stepenu učenja jezika. Koristili su se kako u javnom tako i u privatnom obrazovanju tokom svih osmanskih stoljeća. U radu je ponuđen jedan pregled tradicije pisanja stihovanih rječnika u osmanskom razdoblju. Osvrće se na Uskufijin tursko-bosanski stihovani rječnik *Makbûl-i 'Ârif* iz 17. stoljeća kao dio te tradicije. Opisuje se struktura stihovanih rječnika kao njihova zajednička karakteristika oprimjerena stihovima iz različitih rječnika među kojima je i Uskufijin tursko-bosanski rječnik.

**Ključne riječi:** osmanska književna tradicija, stihovani rječnici, tipovi stihovanih rječnika, struktura stihovanih rječnika, tursko-bosanski stihovani rječnik

## Uvodna riječ

Navikli smo da o stihovanom rječniku tursko-bosanskog jezika *Makbûl-i Ârif*, koji je 1041. (1631-1632) godine spjevao Muhamed Hevaija Uskufija, govorimo kao o jednom cjelovitom djelu samom za sebe, vrijednom zato što je najstariji rječnik bosanskog jezika i najstariji dvojezični rječnik jednog južnoslavenskog jezika u onome govoru koji je osnova današnjeg bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika.<sup>1</sup> Rječnik je nastao tako što je autor, kako nas obavještava u predgovoru, boraveći među učenim ljudima i sam poželio napisati jedno djelo. *Ali na svijetu nema nekazanoga, govori autor, kazano je sve što je dobro i sve što je ružno te sam se ja pouzdao u Boga i zadubio u razmišljanje. I dosjetio sam se da napišem rječnik bosanskog jezika.*<sup>2</sup> Da je Muhamed Hevaija Uskufija poznao osmansku leksikografsku tradiciju, dao je do znanja riječima kako je *napisano mnogo lijepih rječnika, kako su kao dragulj omiljeni i traženi, ali nijedan nije napisan o bosanskom jeziku, ni u stihovima ni u prozi.*<sup>3</sup> Polazeći od tih autorovih riječi, ovome smo radu pristupili s pitanjem kako se njegov rječnik turskog i bosanskog jezika prožima s drugim leksikografskim djelima osmanskog razdoblja. Muhamed Hevaija je sastavio rječnik u stihovima, pa će naša pažnja biti usmjerena na taj pravac osmanske leksikografske tradicije. Namjera nam je u ovome radu u sažetom obliku predstaviti ono što je najbitnije o osmanskoj tradiciji stihovanih rječnika.

<sup>1</sup> Ismet Smailović, O Uskufijinu rječniku Maqbuli Arif (Potur Şahidija), *Muhamed Hevai Uskufi* (ed. Muhamed Huković i dr.), Tuzla: Univerzal 1990: 93.

<sup>2</sup> Ovako glase ti Uskufijini stihovi u predgovoru: *Veli yokdur cihânda denmedik söz, beyân olmuş kamu eyü ve yavuz. Tevekkül eyleyüp kıldım tefekkür, der an dem hatıra düşdü tezekkür edem Bosna dilince bir lügat cem'* (list 3a, 34-35). Broj u zagradi označava redni broj stihova prema izdanju Muhamed Hevai Uskufi, *Maqbûli 'Arif (Potur Şahidiya)*, Tuzla 2001.

<sup>3</sup> Uskufijini stihovi na turskom jeziku: *Lugatler çok yazılmıştır iken hûb kamu cevher gibi mahbûb u mergûb, veli Bosna dilince yok yazılmış ne nesrile ne nazmile düzûlmüş* (list 3b, 38-42).

## Prema najstarijim stihovanim rječnicima

Muhamed Hevaija Uskufija u predgovoru kaže kako je u rječniku postigao da njegov stil<sup>4</sup> bude kao Šahidijev istaknuvši tako ko mu je uzor. To je Ibrahim Šahidi Dede (1470-1550), koji je 921. (1514-1515) godine sastavio u stihovima perzijsko-turski rječnik *Tuhfe-i Şâhidî*. Taj autor je, također u predgovoru, izrazio pohvalu pjesniku Hüsamu bin Hasanu el-Koneviju (um. 802. (1399-1400)), koji je približno jedno stoljeće prije njega, spjevao perzijsko-turski rječnik *Tuhfe-i Husâmî*. Šahidi za Konevija kaže da su njegovi stihovi poput savršenih, razigranih bisera kakve do tada niko drugi nije izrekao. Ti stihovi, kaže dalje Ibrahim Šahidi, obasjavaju svijet i ljudima će biti svjetlo dok ima svijeta.<sup>5</sup> Jasno je da se on ugledao na Konevija.

Hüsam bin Hasan el-Konevi u predgovoru svoga rječnika *Tuhfe-i Husâmî* navodi da je njegov uzor Husameddin Hasan bin Abdulmu'min Hoji, autor arapsko-perzijskog rječnika *Nisâbu'l-Fityân ve Nisâbu't-Tibyân* s kraja 13. stoljeća. On se pak ugledao na pjesnika po imenu Bedrudin Ebu Nasr Mes'ud bin Ebi Bekr el-Ferahi, koji je u 13. stoljeću spjevao arapsko-perzijski rječnik *Nisâbu's-Sibyân*. To je najstariji poznati dvojezični stihovani rječnik u islamskom kulturnom krugu. U njemu je autor dao oko hiljadu riječi iz arapskog jezika sa značenjem u perzijskom jeziku. Rječnik sadrži jedan dio osnovne vjerske terminologije, nazive mjeseci u godini, osnovne izraze iz književnosti, historije, računa i zvjezdoznanstva te jedan dio leksike iz svakodnevne upotrebe. Spjevan je u 200 distiha (bejtova) raspoređenih u 40 strofa. Autor je u predgovoru rekao kako je svrha njegova rječnika mladeži olakšati učenje arapskog jezika, jer je jezik ključ svih znanja, a djeci je draže i lakše pamtni gradivo koje je u stihovima. *Nisâbu's-Sibyân* dugo se vremena koristio u Iranu, Anadoliji, Srednjoj Aziji

<sup>4</sup> *Mühassal Şâhidî tarzı düzemüz* (list 4b, 59). Riječ *düze* čitamo u značenju stil, vrsta, način. Vidimo je kao skraćeni oblik riječi *düzem* koja znači poredak, red, uređenost. V. Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Cilt 1 A-E, Istanbul-Wien: Simurg-Österreichische Akademie der Wissenschaften 2002: 681.

<sup>5</sup> Atabey Kılıç, *Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî (Metin)*, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 2/4 Fall (2007b): 519, stihovi 21-23 i 26. Također i: A. C. Verburg, *The Tuhfe-i Şâhidî: A Sixteenth Century Persian-Ottoman Dictionary in Rhyime*, *Archivum Ottomanicum* 15 (1997): 12.

i Indiji kao priručnik za učenje osnovne leksike arapskog jezika.<sup>6</sup> Arapski je maternji jezik islama i Kur'an je u središtu islamskog obrazovanja, počev od osnovnog kojem pristupaju djeca. Znanje o islamu podrazumijeva upućenost u arapski jezik u mjeri prilagođenoj nivou obrazovanja. Glavna je svrha ovih arapsko-perzijskih rječnika omogućiti nearapskoj mladeži da se upozna s jednim dijelom osnovne arapske leksike.

## Stihovani rječnici na prostoru Anadolije

Najstariji je stihovani rječnik nastao na prostoru Anadolije već spomenuti arapsko-perzijski rječnik *Nisâbu'l-Fityân ve Nisâbu't-Tibyân*. Ovaj se podatak izvodi iz posvete; autor Husameddin Hasan bin Abdulmu'min Hoji to je svoje djelo posvetio Muzafereddinu Arslanu, koji je između 1280. i 1292. godine bio na čelu turskog bejluka Čobanogullari.<sup>7</sup> U 14. i 15. stoljeću na prostoru Anadolije nastalo je još nekoliko arapsko-perzijskih stihovanih rječnika. U tom razdoblju perzijski je bio jezik pisane jezičke prakse na prostoru Anadolije. Arapski je bio jezik islamskih nauka i obrazovanja te pravnog diskursa, dok se u svim drugim domenima koristio perzijski jezik. Dovoljno je podsjetiti da se tesavvuvska tradicija u seldžučkoj Anadoliji 13. stoljeća odvijala na perzijskom jeziku.

Turski jezik je u stihovane rječnike počeo ulaziti u 14. stoljeću, najprije tako što se u arapsko-perzijskim rječnicima interlinearno ispisivalo značenje na turskom jeziku za ustihovane arapske i perzijske riječi. O toj praksi svjedoče primjerci arapsko-perzijskog rječnika *Mirkatu'l-Edeb* iz 770. (1370-1371) godine, koji je spjevao Ahmedi za svoga učenika Hamza-beja iz turske dinastije Ajdinogullari, kao i rječnik '*Ukûd'ul-Cevâhir*, što ga je spjevao Ahmed-i Dai (um. 1421.) za svoga učenika princa Murata (koji će postati sultan Murat II (1421-1444 i 1446-1451)). Ovaj se drugi

<sup>6</sup> Spomenut ćemo da dvojezični prozni arapsko-perzijski rječnici potječu iz ranijih stoljeća. Dva najstarija za koja se danas zna nastali su u 11. stoljeću. To su *el-Bulgatul-mütercem* i *Mirkât*. O drugim arapsko-perzijskim proznim rječnicima više v. Tahsin Yazıcı, Sözlük, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı 2009: 401-402.

<sup>7</sup> Taj bejluk vladao je u regiji Kastamonu na sjeveroistoku Anadolije. Graničio je s Bizantskim Carstvom.

rječnik mjestimično u literaturi bilježi kao arapsko-perzijsko-turski premda interlinearni turski prevod nije ustihovan.

## Arapsko-turski i perzijsko-turski stihovani rječnici

Prvi stihovani rječnik u kojem je zastupljen turski kao jedan od dva jezika je *Firîşteoglı Lugatı* iz 794. (1392) godine. Spjevao ga je Abdullatif b. Melek, učenjak u anadolskom bejluku Ajdinogullari za svoga unuka da ga podučii arapskom jeziku. Rječnik sadrži oko 1500 arapskih riječi iz Kur'ana s njihovim prevodom na turski jezik. To je najviše korišteni priručnik za podučavanje mladeži arapskom jeziku tokom svih osmanskih stoljeća. Naučno je obrađeno još devet arapsko-turskih rječnika spjevanih od 16. do kraja 18. stoljeća.<sup>8</sup> Kako su te obrade pokazale, većina autora u predgovoru izrekla je da svoje djelo piše po uzoru na *Firîşteoglı Lugatı*.<sup>9</sup>

Za učenje perzijskog jezika najpopularniji je bio perzijsko-turski rječnik *Tuhfe-i Şâhidî*. Rječnik sadrži oko 1350 perzijskih riječi iz *Mesnevi*

<sup>8</sup> Listu ovih rječnika s osnovnim podacima navodi M. Köksoy u knjizi *Subha-i Sıbyan ve Subha-i Sıbyan'ın Boşnakça Tercümesi (Edisyon Kritik ve Transliterasyon)*, Konya: Keykubat Yayınları, 2021: 2-3. M. Turan u radu pod naslovom *Arapça-Türkçe manzum sözlüklerden Türk ü Tâzi ve hakkında yayınlanan bir makale üzerine bazı tespit ve teklifler (Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 4 (2021) na str. 132 donosi osnovne podatke o ukupno 18 arapsko-turskih stihovanih rječnika. Iz liste se vidi da je približno jedna polovina rječnika spjevana u 19. stoljeću, što potvrđuje da je u ranijim stoljećima, od 16. do 18, napisano desetak arapsko-turskih stihovanih rječnika.*

<sup>9</sup> Prigodno je ovom prilikom kazati da se za dva od tih rječnika smatra da bi njihovi autori mogli biti bosanskoga porijekla. Jedan od tih autora je Džihadi Budinli, koji je u rječniku u jednom stihu naveo da porijeklo vodi iz Zvornika. Transliteraciju ovoga rječnika objavio je H. Doğan u radu pod naslovom *Budinli Cihâdi ve Teşrih-i Tibâ' isimli Türkçe-Arapça manzum sözlüğü, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature 2/4 Autumn (2016)*. Stih koji spomnjemo nalazi se na str. 19: *kemîne bende-i İzvornikîyem* – siromah pokorni, ja iz Zvornika sam. Vrijeme nastanka njegovoga rječnika *Teşrih-i Tibâ'* nije pouzdano poznato; pretpostavlja se da je to 1591-1592. godina. Rječnik je manjeg obima i sačuvan je u dva primjerka od kojih je jedan u rukopisnoj zbirci Univerziteta u Istanbulu, a drugi u rukopisnoj zbirci Univerziteta u Beogradu. Drugi se autor spominje u izvorima i literaturi pod imenom Ahmed er-Rumi el-Bosnevi. Spjevao je 1033. (1623-1624) godine rječnik *Subha-ı Sıbyân*, koji je postao, uz *Firîşteoglı Lugatı*, najviše korišteni rječnik za učenje arapskog jezika. Malo je podataka o autoru Ahmedu er-Rumiju el-Bosneviju a prema postojećima smatra se da se obrazovao u Istanbulu i da je bio državnik na visokoj funkciji.

Mevlane Dželaluddina Rumija protumačenih s 1200 turskih riječi. Razlika u broju dolazi odatle što se za neke perzijske riječi daje značenje istim turskim riječima.<sup>10</sup> Zbog leksike koju sadrži *Tuhfe-i Şâhidî* bio je temeljni priručnik za učenje perzijskog jezika u tesavvufskim krugovima. Ističe se da su mu popularnost priskrbili kako uspješno sročeni stihovi tako i uspješno odabrani značenjski ekvivalenti u onovremenom turskom jeziku. Tu visoku ocjenu izrekli su autori koji su nakon Ibrahima Şahidija sastavljali stihovane rječnike. Mnogi od njih su u predgovoru svojih djela naveli kako je Şahidi izvrstan u ovoj inače veoma teškoj grani pjesništva.

U literaturi je do sada obrađeno tridesetak stihovanih rječnika perzijskog i turskog jezika koji su nastali od 15. do 20. stoljeća.<sup>11</sup> Dva su rječnika spjevana u 15. stoljeću, dakle još prije popularnoga *Tuhfe-i Şâhidî*.<sup>12</sup> Između perzijsko-turskih rječnika koji su nastali nakon *Tuhfe-i Şâhidî* veliku je popularnost imao *Tuhfe-i Vehbî* iz 1782. godine. Za njegovog autora, pjesnika Sünbülzadea Vehbija (um. 1809) savremenici, kao i pjesnici iz narednih stoljeća, kažu da je nizao riječi tako da se lako pamte i jedna drugu prizivaju u sjećanje, da je uspješno postizao rimu te da je, zahvaljujući znanju perzijskog jezika koje je stekao u Iranu, u rječnik unio značenja nekih perzijskih riječi koja nisu zastupljena u ranijim rječnicima. *Tuhfe-i Vehbî* postao je jedan od omiljenih priručnika za učenje perzijskog jezika u medresama te od 19. stoljeća i u ruždijama, školama koje su se pohađale nakon završene osnovne. U nizu od nekoliko desetina stihovanih perzijsko-turskih rječnika od različitih autora<sup>13</sup> posljednji je *Tuhfe-i Remzî* iz 1924. godine, koji je sastavio Ahmed Remzi Akjürek.

<sup>10</sup> A. C. Verburg je u radu *The Tuhfe-i Şâhidî: A Sixteenth Century Persian-Ottoman Dictionary in Rhyme*, sačinila indeks riječi zastupljenih u ovome rječniku. U indeksu se najprije navodi turska riječ, potom njena perzijska istoznačnica iz rječnika te prevod na engleski jezik i konačno broj stiha u kojem riječ prolazi (str. 42-79).

<sup>11</sup> Ovdje navodimo broj rječnika koji su objavljeni i obrađeni. Broj napisanih rječnika je svakako veći. O tome detaljnije v. Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010, 66-302.

<sup>12</sup> Krajem 16. stoljeća, 1583. godine, Osman bin Husejin el-Bosnevi spjevao je perzijsko-turski rječnik manjega obima, od 168 distiha. U rukopisnim zbirkama vodi se pod naslovom *Manzûme*. V. Köksoy, *Subha-i Sıbyan ve Subha-i Sıbyan'ın Boşnakça Tercümesi*, 4.

<sup>13</sup> U nama dostupnoj literaturi utvrdili smo tridesetak stihovanih perzijsko-turskih rječnika.

## Trojezični stihovani rječnici

Pored dvojezičnih rječnika sastavljali su se i trojezični. Najstariji arapsko-perzijsko-turski rječnik je *‘Ucubetu’l-Garâ’ib fî Nazmî’l-Cevâhiri’l-‘Acâyîb* iz 1424. godine pjesnika Bahaüddina İbn Abdurrahmana Malkaravija. Prema postojećim primjercima u rukopisnim zbirkama dva su trojezična rječnika spjevana u 16. stoljeću, tri u 17. stoljeću, sedam u 18. stoljeća i tri u 19. stoljeću.<sup>14</sup> Svrha je trojezičnog rječnika da se riječi iz različitih jezika uče paralelno. Tako je Šejh Ahmed preuzeo leksiku iz dva najpopularnija rječnika za učenje arapskog i perzijskog jezika, *Firîşteoğlı Lugatı* i *Tuhfe-i Şâhidî* i 1723. godine spjevao rječnik *Se Zebân* (Tri jezika). Mustafa Keskin bin Osman nije za svoj trojezični rječnik iz 1758. godine uzeo istu leksiku, ali je u predgovoru rekao da onaj ko nauči *Manzûme-i Keskin* više neće trebati rječnike *Firîşteoğlı Lugatı* i *Tuhfe-i Şâhidî*.<sup>15</sup>

Podaci u sačuvanim primjercima trojezičnih rječnika pokazuju da su se i sastavljali i prepisivali tokom stoljeća, što ukazuje na njihovu raširenu upotrebu. Pa ipak, od svih stihovanih rječnika koji su se koristili u osmansko doba u najvećem je broju primjeraka do našeg vremena sačuvan dvojezični perzijsko-turski *Tuhfe-i Şâhidî*. Uz to je pet puta štampan od 1848. do 1867. godine, što znači da se mnogo koristio i u 19. stoljeću. I perzijsko-turski rječnik *Tuhfe-i Vehbî* štampan je za autorova života 1798. godine, a od te do 1909. godine štampan je još 59 puta. Arapsko-turski rječnik *Firîşteoğlı Lugatı*, koji se također javlja u velikom broju primjeraka u rukopisnim zbirkama, štampan je sedam puta između 1852. i 1879. Drugi popularni arapsko-turski rječnik *Subha-i Sıbyân* Mehmeda bin Ahmeda er-Rumija el-Bosnevija štampan je od 1801. do 1900. godine 32 puta u istanbulskim i kairskim štamparijama.

<sup>14</sup> Podaci o ovim rječnicima mogu se naći u Köksoy, *Subha-i Sıbyan ve Subha-i Sıbyan’ın Boşnakça Tercümesi*, 5-6. Također i Öz, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, 16-18.

<sup>15</sup> Ti stihovi glase: *Okur her kim ki tuhfem ede ezber, ana ‘ilm-i lugatden feth olur, bunu bil Şâhidîden kıl ferâgât, Firîşteoğlına dahi ne hâcet.*

## Drugi stihovani rječnici

Rječnik pod naslovom *Lugat-i Zurefâ-yı Âsitâne-i ‘Aliyye* (tj. rječnik obrazovanog svijeta osmanske prijestolnice) razlikuje se od spomenutih po tome što je u njemu zastupljen samo turski jezik. Nepoznati autor je riječima i sintagmama iz narodnog turskog govora protumačio značenje neke leksike i sintagmatskih konstrukcija iz arapskog i perzijskog jezika koje u govoru koristi obrazovana društvena elita. Jasno je da je svrha ovoga rječnika protumačiti narodu značenje nekih leksičkih elemenata visokog osmanskog jezika.<sup>16</sup>

Jedan drugi rječnik, za koji se pouzdano zna da je iz 18. stoljeća, sadrži specifičnu leksiku turskog govora zapadnoanadolske regije Aydin. Poznat je kao *Aydın Lugatı*, a spjevao ga je Sermi Mehmed Efendi. Sličan je ovome rječnik u kojem se na turskom jeziku objašnjava specifična leksika turskog govora Erzuruma i okoline. Taj je u 19. stoljeću spjevao Abdi-i Karahisari. Prostorna udaljenost i vremenska distanca među ova dva rječnika istoga tipa daju povoda za pretpostavku da je takvih moglo biti i više, no zasad se zna za ova dva. Vjerovatno je da su takvi rječnici imali specifičnu upotrebu te su se u manjem broju umnožavali prepisivanjem. Neki istraživači smatraju da je pojavljivanje ovakvih rječnika rezultat zanimanja za govorni turski jezik, što se dovodi u vezu s književnim pravcem *mahallileşme*, koji se uočava u 18. stoljeću, a ogleda se u tendenciji uvođenja elemenata lokalne kulture u visoku književnost. Međutim, novija istraživanja pokazuju da ta praksa nema obilježja jednoga književnog toka.<sup>17</sup> Stoga je i gore spomenuto mišljenje o razlozima pojavljivanja stihovanih rječnika s regionalnim govorom otvoreno za dalju diskusiju. Zasad ističemo da te rječnike ne treba, samo zato što se odnose na regionalne govore, svrstavati u takozvani pravac *mahallileşme*. Bit će potrebno njihovo pojavljivanje razmotriti

<sup>16</sup> Rječnik je obradio F. Turan u radu pod naslovom Osmanlı elit dilini manzum sözlükle öğretim: *Lugat-ı Zurefa ve yüksek Osmanlıca ile halk Türkçesi ayrımına dair verdiğimiz bilgiler*, *Türkiyat Mecmuası* 28/1 (2018): 197-212. Autor je istakao vrijednost ovoga rječnika kao izvora za historijska istraživanja turskog jezika jer pokazuje razlike u govornom jeziku društvenih slojeva, kao i leksiku narodnog jezika jednog historijskog razdoblja.

<sup>17</sup> V. Levent Korkmaz, *Türk edebiyatında bir anakronizm örneği: Türkî-i basit ve mahallileşme*, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2022): 409-420.



ne samo u kontekstu književnog stvaralaštva već i u širem društvenohistorijskom kontekstu.

Postoji i jedan broj stihovanih rječnika u kojima su, s turskim jezikom, zastupljeni jezici narodâ sa prostora Osmanskog Carstva. Ovdje ćemo u svrhu oprimjeravanja spomenuti dva tursko-grčka rječnika iz 19. stoljeća, jedan pod naslovom *Tuhfetu'l-‘Uşşâk* Ahmeta Fevzija Kisedarzade, drugi je *Lugat-i Rumiye*, za koji je autor Hanyali Nuri istakao da je rječnik grčkog jezika koji se govori u Grčkoj (za razliku od onoga koji se govori u Anadoliji). Iz 19. stoljeća je i tursko-ermenski rječnik *Manzûm Lugat-i Ermeniyye* od Refi-i Kalajija. To je djelo manjega obima, od svega 79 distiha. Od ovoga je obimom manji tursko-albanski rječnik *Der Beyân-ı Türki ma‘a Lisân-ı Arnabud* autora Nazima Frakulle. Rječnik je posve mali, ima svega 10 distiha sa 60 turskih riječi i njihovih značenjskih podudarnica u albanskom jeziku.<sup>18</sup>

Na ovome mjestu potrebno je navesti i tursko-bosanski rječnik Muhameda Hevaije Uskufije. To je jedan od stihovanih rječnika osmanskog doba u kojem je zastupljen neki drugi jezik osim tri jezika osmanske kulture. Uskufijina ideja da spjeva rječnik bosanskoga jezika u prvoj polovini 17. stoljeća nije mogla biti potaknuta istim razlozima s kojima su se, naprimjer, u 19. stoljeću sastavljali stihovani rječnici turskog jezika i drugih jezika osim arapskog i perzijskog. Muhamed Hevaija Uskufija svoju je ideju zasnovao na poimanju jezika kao vrijednosti kojom ljudi raspolazu. Uvođenje bosanskog jezika u stihovani rječnik bio je za autora zasigurno i način da napravi iznenađenje, da privuče pažnju na svoje djelo i sebe. I sam je u predgovoru rekao da je namjerio napisati jednu *risalu* kakvu do tada niko nije ni zamislio. Uključivanjem jednog neočekivanog jezika autor je pokazao svoju izvrsnost u pjesništvu, kao i u obrazovanju.

<sup>18</sup> Dodajmo ovdje i podatak da je otvaranje modernih stručnih škola u 19. stoljeću u kojima su nastavu držali predavači iz evropskih zemalja, naročito iz Francuske u medicinskim školama, potaknulo pjesnika Jusufa Halisa (um. 1881) da spjeva tursko-francuski rječnik *Miftâh-i Lisân*. Svrha rječnika je omogućiti mladim ljudima da nauče osnovnu leksiku francuskog jezika radi uključivanja u nove obrazovne institucije. Godine 1916. Šerafeddin-paša sastavio je tursko-njemački stihovani rječnik sa svrhom, kako autor kaže, da se uči njemački jezik u tom vremenu političkog i ekonomskog zbližavanja osmanskog i njemačkog naroda.

## Struktura stihovanog rječnika

Stihovani rječnici sastoje se iz tri dijela: predgovora (*mukaddime* ili *dibâce*), rječnika i završnog dijela (*hatime*) koji, za razliku od predgovora, nije odvojen u samostalnu cjelinu, već čini posljednje stihove rječničkog dijela. To je struktura koja se vidi od najranijih rječnika. Mali je broj onih u kojima je predgovor prozni sastav; u svim drugim spjevan je u istoj pjesničkoj formi, *mesneviji*.

### Prvi dio rječnika: predgovor

U prvim stihovima predgovora, koji su ujedno početak djela, iskaže se zahvala Bogu (*hamdele*) i pohvala Poslaniku islama (*salvele*). Broj tih uvodnih stihova različit je od rječnika do rječnika, kao što je različita i dužina predgovora. Neki pjesnici već na tom mjestu iskažu važnost jezika, kao što je učinio Uskufija izražavajući zahvalu Bogu, Koji je čovjeku podario jezik i nazive stvari.<sup>19</sup> Nakon uvodnih stihova autori govore o povodu koji ih je potaknuo da sastave rječnik (*sebeb-i te'lif*) te na prigodan način iskažu svoju upućenost u *'ilm-i lugat* – znanje o rječnicima. Taj smo dio Uskufijina predgovora spomenuli na početku ovoga rada. Ibrahim Šahidi, naprimjer, kaže kako mu je dobro poznavanje rječnika bilo korisno da s lakoćom usvaja druga znanja.<sup>20</sup> Neki su autori naveli kako su od rane mladosti učili napamet stihovane rječnike, kako taj način učenja razvija inteligenciju i postavlja osnove za postizanje viših znanja. Na važnost učenja jezika ukazuje se u predgovorima stihovanih rječnika počev od najstarijeg dvojezičnog *Nisâbu's-Sıbyân* iz 13. stoljeća.

Neki autori navode ili barem spominju izvore koje su koristili prilikom izrade rječnika. Dosta se često kao izvori navode prozni rječnici, ali se vide i druga značajna djela iz islamskih nauka i književnosti, bilo da stihovani rječnik sadrži leksiku jednoga takvog ili pak leksiku iz više djela. Pjesnik Hasan Ajni (um. 1838) u predgovoru je svoga arapsko-perzijsko-turskog rječnika *Nazmü'l-Cevâhir* naveo 13 naslova među kojima su veliki

<sup>19</sup> Uskufijin stih glasi: *a'tâ kıldı kamu ism ü lugatı*.

<sup>20</sup> *Ba'na kòldı lugat 'ilmi musahhar ne 'ilme başlasam oldı müyesser*.

prozni rječnici i uglavnom djela iz jezikoslovlja.<sup>21</sup> Sünbüzade Vehbi u predgovoru svoga arapsko-turskog rječnika *Nuhbe-i Vehbî* kaže da je pregledao 120 djela pripremajući se za pisanje tog rječnika.<sup>22</sup> Za razliku od ovih autora, Šejh Ahmed je, kako smo naprijed spomenuli, kao izvor za svoj trojezični rječnik koristio već postojeće stihovane rječnike.

U predgovorima se nailazi na kratko predstavljanje metode koja se primjenjuje u sastavljanju rječnika. Uskufija je, naprimjer, naveo da slaže jedan stih na bosanskom, a drugi na turskom jeziku. Na isti način je Ibrahim Šahidi nizaio svoje stihove na perzijskom i turskom jeziku.<sup>23</sup>

U predgovoru autori navedu svoje ime, kao i naslov koji daju rječniku. Iz naprijed spominjanih rječnika može se vidjeti da se često u naslovu vidi arapska riječ *tuhfe*, koja znači „dar“, „uspomena“, tj. denotira ono što se čuva kao dar. Ovaj naziv u vezi je s namjenom rječnika: *tuhfe* se nosi u pamćenju kao dar. U samome tekstu predgovora autori su se koristili i drugim nazivima za svoje djelo: *yadigâr* (dar, uspomena), *bergüzâr* (poklon), *risâle* (književno ili naučno djelo manjeg obima), *manzûme* (poetsko djelo), *nâme* (književno ili naučno djelo manjeg obima), *kitâb* (knjiga), *lugat manzûmesi* (stihovani rječnik), *nazm* (poezija), *lugat* (rječnik), *lugat-ı manzûme* (stihovani rječnik).<sup>24</sup> Uskufija je za svoje djelo rekao *risâle*, a Ibrahim Šahidi za svoje *nâme*.<sup>25</sup>

U završnim stihovima predgovora autori preporučuju svoje djelo ističući koristi od poznavanja jezika i učenja rječnika. Donosimo nekoliko primjera tih stihova:

<sup>21</sup> Popis tih djela donosi G. Doğan Averbek u radu Anadolu sahasında müstakil bir tür olarak manzum sözlükler (tuhfeler), *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 23 (2019: 70) pozivajući se na rad Ömera Asima Aksoya *Hasan Aynî ve Nazmü'l-Cevâhir*, Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları, 1959. Iz tog se popisa vidi vrsta literature koju je pjesnik koristio za svoj stihovani rječnik.

<sup>22</sup> Sünbülzade Vehbi je osim naprijed spominjanog perzijsko-turskog rječnika *Tuhfe-i Vehbî* spjevao i arapsko-turski *Nuhbe-i Vehbî*. Za gornji navod v. Doğan Averbek, Anadolu sahasında müstakil bir tür olarak manzum sözlükler (tuhfeler), 70.

<sup>23</sup> Ti stihovi glase: *ki bir misra ola Bosna dilince, biri türkî ola vezne gelince* (Uskufija); *ola Fârsî bir misra'ı hem biri Türkî ola* (Šahidi).

<sup>24</sup> V. Doğan Averbek, Anadolu sahasında müstakil bir tür olarak manzum sözlükler (tuhfeler), 68.

<sup>25</sup> *Murâd etdim ki düzem bir risâle*. (Poželio sam da sačinim jednu risalu, Uskufija); *Diledüm ki yazam bir hoşça nâme*. (Poželio sam da sačinim jednu nâme, Šahidi).

Uskufija: *Zarâr mı var ki bir tahsîl kıladydñ kamu nâsñ lisânından bi-leydiñ.* (Zar može biti štete od onoga što naučiš? Da barem znadeš ponešto od jezika svakoga naroda.)

Ibrahim Šahidi: *Kim bu kitâbı okur ‘ilm olur ana kolay.* (Ko ovu knjigu nauči nauka će mu postati laka.)

Mustafa Keskin: *Lugat oldı çü her ‘ilmiñ kilidi lugat ‘ilmi zekî eyler belâdi her ol kim çekdi zahmet kıldı ezber o buldı kenz-i lü’lü kân-ı cevher.* (Riječi su ključ svake nauke, znanje o riječima izoštrava um. Ko god se potrudi i napamet nauči [ovaj rječnik], naći će u njemu riznicu bisera i rudnik dragulja.)

## Središnji dio: rječnik

Rječnici su raspoređeni u strofe koje su samostalne cjeline spjevane svaka u drukčijem arapskom metru (aruz metru). Broj strofa različit je od jednoga do drugoga rječnika, kao što je različit i broj distiha u njima: gdje je metar duži, broj distiha je manji. Uskufijin rječnik ima 13 strofa od kojih najkraća ima šest distiha, a najduži 32. Svakoj strofi autor daje naslov, i to na arapskom ili perzijskom jeziku. Uskufija je naslove iskazao rednim brojem strofe na arapskom jeziku: *el-kit‘atü’l-evvel*, *el-kit‘atüs-sânî* (prva strofa, druga strofa). U jednoj strofi mogu biti tematski okupljene riječi, ali to nije redovna praksa. Tako se u većini rječnika u jednoj strofi nalaze riječi iz različite tematike.<sup>26</sup> No zajedničko je svim rječnicima da su u prvoj strofi zastupljeni vjerski termini. U svim su rječnicima zastupljene različite vrste riječi: imenice, pridjevi, zamjenice, glagoli, prijedlozi, veznici.

To što su se pjevali po metričkim stopama arapske metrike rječnicima je osiguravalo ritam. Uz to su pjesnici postizali i rimu, što je olakšavalo memorisanje materijala ponuđenog u rječniku. Da bi prevladali metričke prepreke i uspješno uputili na istoznačnicu, autori su u stih uvodili poveznice riječi.<sup>27</sup> U toj se funkciji vide turski izrazi *dahi* (i, a), *de* (reci, kaži), *derler*

<sup>26</sup> Na neke detalje o organiziranju riječi u jednoj strofi u Uskufijinom tursko-bosanskom rječniku ukazali smo u radu *Dictionary in Verse: A Poetic and Lexicographic Work, Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 45 (2015: 200-204).

<sup>27</sup> Malobrojni su rječnici u kojima se pravilno smjenjuju riječi dva jezika bez poveznica. To

(reknu, kažu), *denür* (rekne se, kaže se), *dur/dür* (enklitika je), *durur* (je, jeste, glasi), *hem* (i...i), *öyle* (tako), *oldı* (postaje), *oldı demek* (znači). Evo primjera stihova iz nekoliko različitih rječnika:

*Makbûl-i Ârif: Bog Tanrı jedno birdür hem jedini vahdeti duša candur, čovjek âdem dirligidür životi.*

*Tuhfe-i Şâhidî: Hem dahi peygam-ber ol kim vere Hakdan haber bay [u] tüvan-ger drurur yoksula derler gedây.<sup>28</sup>*

*Tuhfe-i Vehbî: Rüstehîz oldı kıyâmet cennete derler behîşt dûzah olmuşdur cehennem adı kurtulmuş rehâ. Yagmur bârân berf kar dahi bulutdur ebr ü mîg bahnûne derler şimşege yahçe dolu yah oldı buz.<sup>29</sup>*

*Tuhfe-i Keskin: Dahi hem fâtihat iş başlamak âgâz-ı kâr oldı tusârâ soñ nihâyet hâtimet çün ‘âkıbet pâyân.<sup>30</sup>*

*Lugat-i Zurefâ: Bidâyet başlamakdur, ‘ilm okumak hem dirâsetdür. Dirâyet oldı bilmek, anlamak bulmak firâsetdür.<sup>31</sup>*

Originalnost stihovanih rječnika ogleda se u autorovom izboru leksike, ona je različita od rječnika do rječnika, kao i u njegovom umijeću da spjeva stihove koji će biti lako pamtljivi.

Na kraju svake strofe navodi se metar u kojem je spjevana te jedan ili dva distiha u kojima je iskazana neka sentencija s didaktičkom porukom.

se, naprimjer, ističe kao važna karakteristika arapsko-turskog rječnika *Subhe-i Sıbyân*, tim prije što je taj rječnik namijenjen djeci manjega uzrasta. Autor Ahmed er-Rumi el-Bosnevi u predgovoru kaže: *Nazmı husûsında edüp ihtimâm ahsen-i tertîbile verdim nizâm; lafzı mukaddem ‘akâbınca heman tercemesi buldı ana iktirân.* (Trudio sam se oko nizanja riječi, pa sam napravio lijep poredak; odmah iza riječi koja se navodi stoji njen prevod, tik uz nju.)<sup>28</sup> Stihove navodimo radi ilustracije. Stoga njihove prevode donosimo u podnožnim napomenama.

(Pejgam-ber je onaj koji donosi vijest od Stvoritelja. Bogat se kaže tüvân-ger, a siromahu kažu gedây.)

<sup>29</sup> (Kiša je bârân, a berf snijeg, i još je oblak ebr ü mîg, bahnûne kažu za munju, yahçe za grad a yah postade led.)

<sup>30</sup> Ovo su stihovi iz trojezičnog rječnika *Tuhfe-i Keskin*. Zato se jedna riječ prevodi s dvije od kojih je jedna na arapskom, a druga na perzijskom jeziku.

(Fâtihat znači započeti i još postade âgâz-kâr; tusâra je kraj i nihâyet, hâtimet, i to je još ‘âkıbet pâyân.)

<sup>31</sup> (Bidâyet je započeti, a učiti nauku je dirâset. Dirâyet postade znati i razumjeti, naći je firâset. Niyâbet je biti prvi zamjenik, kitâbet je pisati, veličina je zeyreklik (oštroumnost), nikâbet (odabranost), kiyâset (razboritost).

Ona ima funkciju da podsjeti na ritam kako bi se lakše prizvale u sjećanje riječi koje su zastupljene u toj strofi.<sup>32</sup> Tako je sedma strofa Uskufijina rječnika spjevana u metru *Mefâ'îlun mefâ'îlun mefâ'îlun mefâ'îlun*, a završava se rečenicom *O denli lütfünüz gördük ki addetmek yok takat.* u značenju *Toliko smo mnogo vašega dobra vidjeli da nismo u stanju sve pobrojati.* Neki su pjesnici redovno sentenciju naveli i u prevodu na drugi jezik rječnika, a Uskufija je to činio mjestimično, kao ovdje: *Şer' a yapış tut anı sen, gösterir ol sana yol. Sud*<sup>33</sup> *ufati, drži ono ti*<sup>34</sup>, *kazat će on tebi put.*

Navodimo nekoliko primjera završnih stihova iz drugih rječnika:

*Tuhfe-i Şâhidî: Mefâ'îlün Fe'ûlün Mefâ'îlün Fe'ûlün Dürüş 'ilm-i kemâle edeler saña tahsîn.* (Budi ustrajan u stjecanju pravog znanja, postat ćeš vrijedan poštovanja.)

*Tuhfe-i Vehbî: Mef'ûlü Mefâ'îlü Mefâ'îlü Fe'ûlün Beñzer o nukûşa bu cihân kim ola ber-âb.* (Ovaj svijet nalik je onim ukrasnim šarama što se ukažu na površini vode<sup>35</sup>.)

*Tuhfe-i Keskin: Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün Cehâlet iki 'âlem-de kabâhatdır hasâratdır.* (Neukost je na oba svijeta nedostatak i gubitak.)

Dok su predgovori u stihovanim rječnicima spjevani u formi mesnevice, u rječničkom dijelu se osim te susreću i druge pjesničke forme, a najčešća je kasida.<sup>36</sup> Tako su stihovani rječnici imali dvije glavne svrhe. Jedna je podučavanje leksike drugoga jezika, druga svrha je podučavanje pjesništvu. Učenjem rječnika napamet upoznavali su se pjesnički metrovi i osobine poetskog teksta. Neki su autori u predgovoru naglašavali kako

<sup>32</sup> Mišljenja smo da su ovakve rečenice u tekstu rječnika mnemotehničko sredstvo, a ne samo razbijanje jednoobraznosti, pa i monotonije teksta, što je Ömer Asim Aksoy naveo kao njihovu temeljnu funkciju. V. Doğan Averbek, Anadolu sahasında müstakil bir tür olarak manzum sözlükler (tuhfeler), 71.

<sup>33</sup> Sud, tj. šerijatsko pravo.

<sup>34</sup> Drži ono ti, tj. pridržavaj ga se.

<sup>35</sup> Aluzija na krasne šare koje se u ebru-umjetnosti „slikaju“ na površini vode (*nakşı ber-âb*) i nestaju unepovrat čim se prenesu na papir.

<sup>36</sup> Na ovo je skrenula pažnju Doğan Averbek, Anadolu sahasında müstakil bir tür olarak manzum sözlükler (tuhfeler), 69.

osobe koje podučavaju ovim tekstovima trebaju dobro poznavati arapsku metriku.

## Završni dio rječnika

U posljednjim stihovima rječničkog dijela pjesnik prigodnim riječima obavještava da je tu kraj njegovoga djela i navodi godinu kada je djelo završio.<sup>37</sup> Osim tog obaveznog podatka, završnica sadrži kraću ili dužu molitvu te može sadržavati još i ponovljene autorovo ime i naslov rječnika. Ovako završava rječnik *Makbûl-i ‘Ârif* prema primjerku koji je objavio Otto Blau: *Îlâhî bu kitabîñ sâhibisin sevindir rahmetiñle eyle dil-şâd, yazan miskini dahi etme mahrûm okuyanı dahi gamdan âzâd, şoyle bilsün nükte-sencân-i kelâm oldı kırk biñ birde bu nüsha tamâm.* (Bože, ova je knjiga Tvoje vlasništvo, obraduj nas Svojom milošću, srcu podari radost. Ne uskrati radost siromahu koji ju je napisao, od čitaoca otkloni brigu i tugu. Neka znaju oni koji cijene lijepo složene riječi: ovo je djelo zaršeno 1041. godine).

Evo nekoliko primjera završnih stihova iz drugih rječnika:

*Tuhfe-i Şâhidî: Bu kitabı öğren iç âb-i hayât her ki ahlâkıla hub mevsûf ola devlet-i kevneyn aña ma‘tûf ola.* (Nauči ovu knjigu, s njom popij vodu života. Svakome ko je časnio lijepim riječima pohvali neka pripadne sreća na oba svijeta.)

*Tuhfe-i Keskin: Habîbüñ hurmetine Keskin’i hâr etme ey Yezdân dedüñ “Lâ-taknatun” kesmem ümîdim rahmetüñden hiç bilâ-sâhil senüñ deryâ-yı lutfuñ çünki bî-pâyân.* (Bože, tako Ti ljubavi prema Tvome miljeniku nemoj biti strog prema Keskinu. Rekao si Lâ-taknatun<sup>38</sup> i ja nipošto ne gubim nadu u Tvoju milost. Jer beskrajno je more Tvoje milosti, ono je bez obala.)

<sup>37</sup> Kako u jedinom postojećem primjerku rječnika *Lugat-i Zurefâ-yı Âsitâne-i ‘Aliyye* nema podatka o godini nastanka, kao ni imena pjesnika, to su signali da je riječ o prepisu, a ne o originalnom primjerku.

<sup>38</sup> *Lâ-taknatun* – ne gubite nadu. *Kur’an*, XXXIX/53: „Reci: O robovi moji koji ste se prema sebi ogriješili ne gubite nadu u Allahovu milost.“

## Zaključno govoreći

Kada se posmatraju kao izražajni oblik osmanskog književnog stvaralaštva, stihovani rječnici predstavljaju jedan mali segment te goleme produkcije. Gleda li se na njih u okviru osmanske leksikografske tradicije, stihovani rječnici su jedan njen manji dio pored voluminoznih prozних rječnika te prozних i stihovanih komentara koji su se pisali na stihovane rječnike pružajući mnogo više detalja o leksikografskoj građi. Ta su se obimnija leksikografska djela pisala za potrebe visokog obrazovanja i nauke, a stihovani rječnici za potrebe učenja jezika na nižem nivou. O njihovoj raširenoj upotrebi svjedoči veliki broj prepisa, kao i štampanih primjeraka iz 19. stoljeća. Uz to treba imati na umu da je do savremenoga doba mogao biti sačuvan jedan dio ukupne pismene kulture iz prošlih stoljeća, pa tako i stihovanih rječnika.

Primjerci koji su do našega vremena sačuvani u zbirkama orijentalnih rukopisnih djela pokazuju da je spjevano na desetine dvojezičnih i trojezičnih rječnika u kojima su zastupljeni turski, arapski i perzijski, kao tri jezika osmanske kulture. U ovome radu se pokazuje da se tradicija stihovanih rječnika ogleda u vertikalnoj povezanosti autora bilo da se prethodnici spominju kao uzori ili se iznose zapažanja, od pohvalnih do kritičkih, u postojećim rječnicima. Tradicionalni manir ogleda se i u istovjetnoj strukturi stihovanih rječnika od najstarijih do onih koji su nastali u kasnijim stoljećima. Originalnost su autori pokazivali kroz izbor leksike koju uključuju u svoj rječnik i kroz pjesničke forme u kojima spjevaju odabrani leksički materijal.

U 19. stoljeću pojavilo se nekoliko stihovanih rječnika u kojima se povezuju turski jezik i neki od jezika što su se govorili u Osmanskom Carstvu, kao što su grčki, ermenski, albanski. Najzad, spjevana su i dva rječnika s evropskim jezicima, tursko-francuski i tursko-njemački. Ti rječnici svakako odražavaju novonastale društvenopolitičke okolnosti. Iz svega navedenog vidi se da su stihovani rječnici bili ne samo stalno i široko prisutni u osmanskoj kulturi nego jedan od njenih određujućih proizvoda.

Kada se iz tog kulturnog, jezičkog i književnog ambijenta pogleda tursko-bosanski rječnik Muhameda Hevajije Uskufije, vidi se da je s



obzirom na strukturu i autorovo isticanje uzora potpuno uklopljen u tradiciju stihovanih rječnika. Uz ovo, vidi se i njegova posebnost. Poseban je po tome što je s njim još u 17. stoljeću u tu tradiciju uključen jezik koji nije bio jedan od elitnih.

Rječnik *Makbûl-i Ârif* pokazuje posebnost i kao djelo bosanskohercegovačke alhamijado literature. Ta literatura nije bila usmjerena prema vrhu društva kao što jeste ona koja se pisala na arapskom, perzijskom i turskom jeziku, već prema narodu.<sup>39</sup> *Makbûl-i Ârif* ima vitalne karakteristike osmanskog stihovanog rječnika, što ga stavlja u ravan te književne tradicije i istovremeno je usmjeren prema narodu: *Dvije su vrste ljudi kojima će [ovaj rječnik] koristiti: Bosanac i onaj koji vidike hoće proširiti. Bosanac će turski naučiti, onaj drugi će svoje znanje povećati.*<sup>40</sup>

## Literatura

- Akçay, Yusuf. Manzum sözlüklerin modern sözlükçülüğe uygulanabilirliği. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4/4 Summer (2009): 30-46.
- Aydın, Metin. Feyzî-i Üsküdârî: Arapça-Türkçe manzum sözlük (inceleme-metin-dizin-tpkıbasım). *ESTAD Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2023): 563-571.
- Ceviz, Nurettin ve Soner Gündüzöz. Osmanlı medrese kültüründe manzum ilmi eser geleneğinin güzel bir örneği: Lügat-i Yusuf. *EKEV Akademi Dergisi* 10/29 (2006): 211-230.
- Doğan Averbek, Güler. Dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlükler üzerine yapılan çalışmalar bibliyografyası. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 21 (2018): 85-114.
- Doğan Averbek, Güler. Ahmed Remzi (Akyürek) Dede'nin Nuhbe-i Vehbi ve şerhi için hazırladığı Üslûb-ı Mergûb adlı fihrist. *Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı*. Ed. Hafsa Nur Aslanoğlu ve Sibel Özil. İstanbul: YEKDER Yayınları, 2019: 301-317.

<sup>39</sup> Up. Nedim Filipović, Uvod, *Muhamed Hevai Uskufi* (ed. Muhamed Huković i dr.), Tuzla: Univerzal, 1990: 29.

<sup>40</sup> Ti stihovi u izvorniku glase: *İki kimse bulur bunda ifâde, biri Bosna biri tabî'i kuşâde. Ki Bosnaya olur Türki müfâde ve gayrîmuñ olur 'ilmi ziyâde* (list 5a, 64-65).

- Doğan Averbek, Güler. Anadolu sahasında müstakil bir tür olarak manzum sözlükler (tuhfeler). *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 23 (2019): 62-83.
- Doğan, Hasan. Budinli Cihâdî ve Teşrîh-i Tıbâ' isimli Türkçe-Arapça manzum sözlüğü. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 2/4 Autumn (2016): 16-32.
- Filan, Kerima. Rječnik Muhameda Hevajja Uskufija kao "kulturni tekst". *Novi izraz* 37-38 (2007): 182-194.
- Filan, Kerima. Dictionary in Verse: A Poetic and Lexicographic Work. *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 45 (2015): 185-207.
- Filipović, Nedim. Uvod. *Muhamed Hevai Uskufi* (ed. Muhamed Huković i dr.). Tuzla: Univerzal, 1990: 7-29.
- Gözüok, Mehmet Akif. Manzum sözlük geleneğimizin kayıp halkası: Nezm-i Bedî. A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 55 (2016): 127-148.
- Güler, Kadir. Dil öğretiminde manzum sözlüklerin rolü ve Tuhfe-i Nushî. *JASSS International Journal of Social Science* 49 (2016): 157-174.
- Kaya, Hasan. Ahmed Resmî'nin Nazm-ı Giridî adlı manzum sözlüğü. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/51 (2017): 118-142.
- Kılıç, Atabey (a). Denizli Mustafa b. Osman Keskin ve eseri Manzûme-i Keskin. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları* 2/3 Summer (2007): 340-348.
- Kılıç, Atabey (b). Türkçe-Farsça manzum sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî (metin). *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 2/4 Fall (2007): 516-548.
- Kılıç, Atabey (c). Türkçe-Farsça manzum sözlüklerden Tuhfe-i Vehbi (metin). *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları* 2/2 Spring (2007): 411-475.
- Korkmaz, Levent. Klasik Türk edebiyatında bir anakronizm örneği: Türkî-i basit ve mahallileşme. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2022): 399-428.
- Köksoy, Mesut. *Subha-i Sıbyan ve Sübha-i Sıbyan'ın Boşnakça Tercümesi (Edisyon Kritik ve Transliterasyon)*. Konya: Keykubat Yayınları, 2021.
- Kur'an. Preveo Besim Korkut. Orijentalni institut u Sarajevu. Sarajevo, 1977.
- Kuybu Durmaz, Ebru ve Zehra Öztürk. Müellifi ve telif tarihi bilinmeyen Arapça-Türkçe bir manzum sözlük. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/42 (2022): 437-465.
- Muhamed Hevai Uskufi. *Maqbûli 'Arif (Potur Şahidiya)*. Tuzla, 2001.

- Muhtar, Cemal. İslamda sözlük çalışmaları II. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4 (1986): 331-360.
- Öz, Yusuf. *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, 1999.
- Öz, Yusuf Öz. *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- Smailović, Ismet. O Uskufijinu rječniku Maqbuli Arif (Potur Şahidija), *Muhamed Hevai Uskufi* (ed. Muhamed Huković i dr.). Tuzla: Univerzal, 1990: 91-188.
- Turan, Fikret. Osmanlı elit dilini manzum sözlükle öğretmek: *Lügat-ı Zurefa* ve yüksek Osmanlıca ile halk Türkçesi ayırımına dair verdiği bilgiler. *Türkiyat Mecmuası* 28/1 (2018): 197-212.
- Şemseddin Sami. *Kamus-i Türkî* (ed. Paşa Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Turan, Muhittin. Hasan Rızâyî ve Kân-i Ma'ânî isimli manzum sözlüğü. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/4 Fall (2012): 2939-2992.
- Turan, Muhittin. Arapça-Türkçe manzum sözlüklerden Türk ü Tâzî ve hakkında yayınlanan bir makale üzerine bazı tespit ve teklifler. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 4 (2021): 131-186.
- Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Cilt 1 A-E. Istanbul-Wien: Simurg-Österreichische Aademie der Wissenschafte 2002.
- Uzun, Kadir. Manzum sözlükler bize ne anlatır? *Türk Dili* 70/833 (2021): 72-79.
- Verburg, Antoinette C. The *Tuhfe-i Şâhidî*: A Sixteenth Century Persian-Ottoman Dictionary in Rhyime. *Archivum Ottomanicum* 15 (1997): 5-87.
- Yavuzarslan, Paşa. Yayın değerlendirme: Doç. Dr. Yusuf Öz, Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010. *Bellesten* II (2010): 137-149.
- YAZICI, Tahsin. Sözlük – Farsça. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37. Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı 2009: 401-402.

## VERSED DICTIONARIES IN OTTOMAN CULTURE

### Summary

Versed dictionaries in the Ottoman literary tradition are smaller dictionaries, typically containing several hundred words of one language interpreted with semantic matches in another language. The words are arranged according to the metrical feet of Arabic metrics and principles of rhyming in a specific poetic form. The most numerous are those featuring lexicons of two or all three languages of Ottoman culture: Arabic, Persian and Turkish. Words are listed in a sequence so that those that are mutually interpreted in terms of meaning stand next to each other and only one meaning is given. The lexical material is divided into several units, or longer stanzas, each in a different poetic meter, with varying poetic forms.. They are intended for learning by heart with the aim of acquiring the basic lexicon of a second language and for getting to know the metrics and characteristics of poetry. The originality of versed dictionaries lies in the author's choice of vocabulary and the poetic skill of composing verses with words from different languages. They represented basic literature at a lower level of language learning. They were used in both public and private education throughout the Ottoman period. The paper provides an overview of the tradition of writing versed dictionaries in the Ottoman period. It refers to Uskufi's 17th-century Turkish-Bosnian verse dictionary *Makbûl-i 'Ârif* as part of that tradition. The structure of versed dictionaries is described as their common characteristic exemplified by verses from various dictionaries, including Uskufi's Turkish-Bosnian dictionary.

**Key words:** Ottoman literary tradition, versed dictionaries, types of versed dictionaries, structure of versed dictionaries, Turkish-Bosnian versed dictionary